

LES DONES EN ELS CONTEXTOS FUNERARIS PREHISTÒRICS. APORTACIONS DES DE L'OSTEOARQUEOLOGIA

M^a PAZ DE MIGUEL IBÁÑEZ
Universitat d'Alacant

Introducció

Poques evidències ens permeten aproximar-nos amb més claredat a les poblacions del passat que els aspectes relacionats amb l'estudi de les restes humanes procedents dels contextos funeraris. És per això que serà en aquests enterraments on busquem la presència de dones, que ens permeten parlar, no de la seua mort, sinó de la seua vida, de les possibles activitats que van realitzar, i del valor social que se'ls va reconèixer. Per a això estudiarem tant les seues restes òssies com el tipus de ritual que se'ls va fer en el moment de la seua mort.

Hem de partir de la realització d'una excavació arqueològica curosa que permeta reconèixer les manifestacions funeràries presents en cada sepultura. Hem de documentar amb minuciositat la posició de les restes, i les seues possibles relacions amb altres persones amb què pogueren haver compartit el seu últim estatge.

Després del primer treball de camp esperem obtenir de l'estudi de cada resta òssia informació sobre el nombre mínim de persones trobades en la sepultura, les seues edats i sexes, les talles i la seua robustesa òssia, i les possibles malalties que van patir. Sense aquest pas mai no podrem reconèixer la presència de les dones, els homes i els qui van morir durant la infància.

Com podem observar, a partir de la informació obtinguda podrem fer un estudi comparatiu entre homes, dones i infantils. Reconèixer la seua presència o absència, situar-los en sepultures individuals o compartides, establir una relació amb els elements d'aixovar i conèixer el seu estat de salut durant la vida. Mai no hem d'oblidar que el món funerari no parla de la mort, sinó de la vida, de les creences d'un grup social i de com s'han enfrontat als misteris de la mort per mitjà dels ritus funeraris.

Contextos funeraris prehistòrics

Quan parlem de Prehistòria ens referim a un període cronològic de llarga durada, durant el qual la gent ha modificat les seues maneres de vida, les formes d'hàbitat, les maneres d'explotació dels recursos

naturals, etc. De la mateixa manera, els ritus funeraris no han estat sempre els mateixos. Fent un resum bastant simplificat reduïrem aquests ritus a tres: la inhumació múltiple diacrònica, la inhumació individual o doble i la cremació.

La inhumació múltiple diacrònica s'evidencia en les nostres terres des del Mesolític amb el clar exemple de la necròpoli del Collado (Oliva, València), continuant durant el Neolític Antic com es testifica en la Cova de la Sarsa (Bocairent, València), perllongant-se durant el Calcolític (Cova de la Barçella, la Torre de les Maçanes; Cova del Montgó, Xàbia; etc.), el Campaniforme (Cuevas del Peñón de la Zorra i Cueva del Puntal de los Camiceros, Villena; Cova Soler, Dénia; etc.) i al llarg de l'Edat del Bronze (Cabezo de la Escoba i Cabezo Redondo, Villena; Mas del Corral, Alcoi; Muntanya Assolada, Alzira; etc.), fins i tot durant la seua fase final (Cova d'En Pardo, Planes).

Fig. 1. Restes procedents de persones de diferents edats i sexes. Soterrament col·lectiu del Fontanal (Onil, Alacant).

El segon ritu ben registrat és el de la inhumació individual o doble; documentat escassament durant el Neolític, queda clarament evidenciat en contextos de l'Edat del Bronze. Solen ser àrees d'habitació en les quals es col·loquen alguns enterraments, tant en les zones en què s'observa el desenvolupament de la Cultura Argàrica (San Antón, Oriola; Laderas del Castillo, Callosa de Segura; Tabaià, Asp i la Illeta dels Banyets, El Campello), com en zones més allunyades geogràficament o amb cronologia posterior (Muntanya Assolada, Alzira; Loma de Betxí, Paterna; Cabezo Redondo, Villena; Mas del Corral, Alcoi, etc.).

Un tercer ritual clarament diferenciador és el de la cremació dels cadàvers. S'ha documentat de forma excepcional en l'abric de L'Escurrupenia de Cocentaina (Pascual, 2002: 156-164), durant el Neolític Final-Calcolític, encara que serà durant el Bronze Final quan sembla que s'establirà com a ritu generalitzat, almenys per a la població enterrada en la necròpoli de Les Moreres (Crevillent).

Aquests tres ritus: inhumació múltiple diacrònica, inhumació individual o doble i cremació, no permeten descartar altres maneres de tractament dels cadàvers, les evidències arqueològiques dels quals han desaparegut. Hem de considerar que el nombre de persones, les restes de les quals s'han recuperat no representen més que una ínfima part del total de la població que va habitar les nostres terres al llarg d'un temps tan dilatat.

L'osteoarqueologia

Són moltes les disciplines que s'imbriquen quan es realitza l'estudi d'un context funerari. Una d'elles, la dedicada a la revisió de les restes esquelètiques humanes, és l'osteoarqueologia. Serà a partir de l'aplicació de la metodologia antropològica i paleopatològica com podem extraure dades summament interessants per a conèixer el que més ens aproxima a la gent del passat, el seu propi esquelet.

Encara que l'ideal fóra realitzar una excavació dels enterraments amb una metodologia adequada, com la proposada per H. Duday en la coneguda com "Antropologia de camp", això no sempre és possible. A pesar d'això, no hem de menysprear la informació que es conserva en els museus, on s'han anat emmagatzemant restes humanes de diferents èpoques; tot i que estan parcialment arreglades, encara amaguen importants dades sobre els nostres ancestres.

Per a iniciar l'obtenció de la informació hem de partir de la identificació del nombre mínim d'individus (NMI). Encara que sol ser senzill en el cas de les sepultures individuals o dobles, es complica considerablement quan la tomba ha estat utilitzada al llarg dels anys (Fig. 1). No obstant això, serà la determinació del NMI la que ens permeta oferir dades sobre l'existència d'un ritual col·lectiu, en el qual és el fet de formar part d'un grup el que dóna dret a estar en eixa tomba, i transmetre que la seua societat valora més allò col·lectiu que allò individual.

En un pas següent intentem conèixer les edats de mort. En societats prehistòriques com les que estem referint, és previsible que el nombre de persones mortes durant la infància siga elevat. Hem de recordar que no hi ha coneixements antibiòtics ni vacunals, i que la infància està exposada a nombrosos riscos que poden causar una mort prematura. Certament en quasi tots els espais funeraris identifiquem la presència d'infantils, no obstant això, solen ser poc nombrosos i per això hem de buscar explicacions culturals a la seua infra-representació en els enterraments.

Són més nombroses les restes esquelètiques dels qui van morir en edats adultes, preferentment entre els 20 i 40 anys, i és poc freqüent la presència de persones mortes per damunt dels 60 anys.

Una altra dada rellevant és la de conèixer si eren dones o homes els qui estan en les sepultures. No sempre és fàcil realitzar la seua adscripció sexual. S'han proposat diferents mètodes per a poder determinar els sexes a partir de les restes esquelètiques. Atés que la nostra funció reproductora està clarament diferenciada per sexes, en l'anatomia humana hi ha trets que permeten realitzar aquesta diferenciació sexual. Serà per tant en la pelvis on millor es puguem identificar les característiques diferenciadores entre sexes (Fig. 2). El problema que es presenta és que són ossos bastant fràgils, la conservació

Fig. 2. Hemipelvis de dona i home procedents d'una sepultura doble diacrònica de la Illeta dels Banyets (El Campello, Alacant).

dels quals no sol ser bona, i s'emascaren amb freqüència les característiques que cerquem. A això cal afegir que a penes es conserven pelvis de les excavacions antigues. Davant d'aquesta circumstància seran els cranis qui ens permeten aproximar-nos amb una certa fiabilitat a la seua identificació sexual (Fig. 3). Hem de subratllar que en moltes excavacions antigues foren únicament els cranis i les mandíbules ben conservats les restes esquelètiques que van arregar-se, dels quals avui disposem de diverses col·leccions als nostres museus.

Hi ha altres dades de les quals ens informen les restes òssies. A partir de les mesures obtingudes de les longituds d'ossos llargs, podem aproximar-nos a les talles dels qui van viure en un determinat moment (Fig. 4). La talla permet conèixer algunes característiques físiques d'aquesta gent, i a partir de la seua comparança entre sexes permeten obtenir informació de la seua variació segons les èpoques estudiades.

Fig. 3. Cranis d'una dona i un home procedents d'una sepultura doble de la Illeta dels Banyets (El Campello, Alacant).

mort directament per causes relacionades amb l'embaràs i el part. No obstant això, en veiem més clarament alguns casos que ens informen directament o indirectament de la presència d'aquestes complicacions com ara els de les restes òssies pertanyents a perinatals.

Menys freqüent és l'aparició de senyals en els ossos que ens parlen de manipulació dels cadàvers, com s'ha testificat en la Cova d'En Pardo, en moments del Bronze Final (Chiari *et alii*, 1999), circumstància ressenyable ja que a més es tracta d'un esquelet de dona (Fig. 5).

Les dones enterrades

Durant la Prehistòria l'ocupació de les terres valencianes està testificada a partir de l'existència de nombrosos jaciments arqueològics. Molts d'ells són coves o poblats on els materials indiquen indicis sobre la vida quotidiana. Uns altres són els llocs d'enterrament, de vegades clarament relacionats amb aquests

Finalment, però no per això menys rellevant, n'hem de realitzar un estudi paleopatològic, que ens informarà sobre les malalties que deixaren la seua marca en l'esquelet. Tot i que es calcula que només el 10% d'elles afecten l'os, és important ressaltar que les lesions traumàtiques, les infeccions, les malformacions, la patologia dental i les malalties osteoarticulars són relativament freqüents entre les poblacions del passat.

Directament relacionada amb les dones hi ha la patologia obstètrica. No és fàcil reconèixer quan una dona ha

poblats, i en altres casos en àrees on no es coneix on habitava la gent allí enterrada. N'anirem posant alguns exemples que permeten il·lustrar la presència de dones en aquests espais funeraris.

Dels inicis de la prehistòria recent coneixem coves d'enterrament com ara la de la Sarsa (Bocairent), on són vàries les persones que hi van ser enterrades. Les seues edats són diverses, i s'hi reconeix tant la presència d'infantils com d'adults. Tot i que encara no se n'han publicat les dades, hem evidenciat la presència de persones d'ambdós sexes. Creiem que és destacable la coexistència de dos individus adults en una esquerdada, juntament amb materials adscribibles al Neolític cardial. Aquest sepulcre doble està format per una dona i un home, dels quals desconeixem si hi foren dipositats en un mateix moment o no (Fig. 6).

És coneguda la utilització de les coves com a espais funeraris en els quals s'evidencien reutilitzacions contínues al llarg del Neolític. En l'actualitat són poques les datacions absolutes que permeten verificar sens dubte l'adscripció dels esquelets a un moment cronològic precís. Volem ressenyar el cas de la Cova Sant Martí (Agost) on s'han realitzat datacions absolutes sobre restes humanes que han donat una data de 4560 cal ANE (Torregrosa, 2004), i és la més antiga per al Neolític en restes humanes. Desafortunadament, l'escassetat de restes exhumades durant les excavacions només ens hi ha permès identificar la presència d'individus adults i infantils. No hem pogut realitzar-ne l'adscripció sexual, per tan poc representatius com són els fragments conservats (De Miguel, 2004a).

És diferent la situació per a les coves d'enterrament pertanyents a les últimes fases del Neolític i el Calcolític, on el nombre d'inhumacions sol ser superior al de moments anteriors.

Hem identificat la presència de dones en diverses coves que hem tingut oportunitat d'estudiar en diferents museus (De Miguel, 2000). En general, el nombre de dones identificades sol ser menor que el d'homes. Encara que no podem descartar que aquesta diferència es dega a qüestions culturals, cal ressenyar que en bastants casos hi ha restes que no han pogut ser sexades, bé pel seu deficient estat de conservació, o perquè les seues característiques no estan suficientment clares. És possible que en alguns casos siguin dones i això ens duria a un cert equilibri entre sexes.

Igualment en els contextos campaniformes en els quals hem pogut sexar els cranis hi ha presents homes i dones, com ocorre al Puntal de los Carniceros de Villena (Jover i De Miguel, 2002), i igualment ocorre a la Cueva Occidental del Peñón de la Zorra (Villena), on s'ha identificat una dona a partir de la conservació de dos coxals quasi complets.

És en l'Edat del Bronze quan s'observen les diferenciacions rituals més clares. D'una banda, l'existència d'inhumacions individuals o dobles en jaciments clarament argàrics com ara San Antón (Oriola), Laderas del Castillo (Callosa de Segura), Tabaià (Asp) i la Illeta dels Banyets (El Campello). En dos d'ells, San Antón i Laderas del Castillo, falten els materials antropològics que ens permetrien disposar de dades

Fig. 4. Radis d'una sepultura doble (dona i home, adults) de la cultura de l'Argar. Observeu-hi la clara diferenciació de grandària.

sobre la major o menor presència de dones allí. Disposem d'algunes referències del ritual i de les restes osteoarqueològiques conservades (De Miguel, 2004b).

En el Tabaià només s'han excavat amb metodologia arqueològica sepultures individuals (Hernández, 1990; De Miguel, 2003) en l'estudi de les quals només hem pogut determinar la presència d'homes. No obstant això, coneixem l'existència almenys d'una dona procedent d'excavacions clandestines (Jover i López, 1997:56). La infrarepresentació de dones pot ser deguda a una intencionalitat ritual, encara que hem de tenir en compte el fet que el jaciment només està excavat parcialment.

Molt distint és el cas del jaciment de la Illeta dels Banyets, del qual es conserven restes humanes procedents de diverses sepultures (De Miguel, 2001). En els fons del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant es conserven restes humanes procedents de nou sepultures excavades a partir de la dècada dels anys 70, del segle passat.

Fig. 5. Soterrament d'una dona amb senyals de desarticulació (Cova d'En Pardo, Planes, Alacant) (Fotografia de J. A. Soler i C. Roca).

Destacarem que s'hi produeix una modificació significativa del ritual respecte a les èpoques anteriors que hem descrit, ja que ara comparteixen l'espai amb les vives i els vius. Són sepultures localitzades en llocs d'habitat, havent-s'hi exhumat enterraments individuals i dobles, en allunyar-se dels espais col·lectius habituals fins a aquest moment. Ara els elements d' aixovar, si existeixen, es vinculen als qui ocupen la sepultura de forma personalitzada. És en aquest context cronocultural quan les dones apareixen ben

representades tant en les sepultures individuals com en les dobles, acompanyades per homes.

Les manifestacions rituals es corresponen amb les normes presents en la Cultura del Argar. Presència de sepultures en llocs d'habitació, individuals o dobles, amb persones d'ambdós sexes, igual que infantils. El més freqüent és que en els casos de les sepultures dobles d'adults estiguen formades per una dona i un home, inhumacions realitzades en diferents moments. Les dones solen ser les que primer van ocupar la sepultura, i després d'un temps difícil de precisar se'n produeix la reutilització enterrant-hi un home.

A la Illeta s'han identificat quatre sepultures dobles, en tres de les quals s'evidencia la presència d'una dona i un home, però l'estat de conservació de la quarta sepultura no permet arribar a més precisions. Només en una d'elles coneixem l'ordre de col·locació dels cossos, el primer lloc correspon a la dona i després d'un cert temps, possiblement d'alguns anys, hi va ser dipositat l'home. És possible que

calga buscar en les relacions de parentiu el fet de compartir l'últim estatge. En el cas que foren vincles sanguinis els que uneixen les persones, serà el camp de la genètica qui pugua oferir-nos les dades científiques que permeten corroborar-ho però de moment no en tenim cap.

D'igual manera, s'hi identifica la presència de cinc sepultures individuals. Una d'elles conté un xiquet o xiqueta de 2-3 anys, el sexe del o la qual no ha estat identificat. Les altres quatre estan ocupades per persones adultes, dos homes, una sense determinar i una dona. Baste comprovar que els homes i les dones comparteixen el dret a ser enterrats en llocs d'hàbitat, i la seua presència s'evidencia tant en sepultures dobles com en individuals.

Si eixim de l'àrea argàrica ens trobem amb escasses dades que ens oferisquen informació osteoarqueològica, un fet que condiona considerablement la interpretació dels contextos funeraris.

S'observa que durant l'Edat del Bronze es continua amb l'ús de coves i covatxols com a llocs d'enterrament, incloses algunes de les que es van utilitzar en èpoques anteriors, com la Cova del Cantal o la Cova de la Barçella. Són coneguts els enterraments de Villena, com ara el Cabezo de la Escoba, on es van inhumar un NMI de tres persones adultes, almenys una d'elles dona. De la mateixa manera, en l'entorn de Cabezo Redondo són freqüents els enterraments de diversos individus, i encara que l'estat de conservació no permet una identificació clara de la seua adscripció sexual, la seua diferent robustesa sembla indicar que eren espais compartits per homes, dones i infantils.

Fig. 6. Cranis pertanyents a una dona i un home de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València).

Cal subratllar que en les excavacions realitzades pel Dr. M. S. Hernández en l'àrea d'habitació del Cabezo Redondo s'han documentat almenys dues sepultures individuals d'adults, l'una de dona (Fig. 7) i l'altra d'home. Aquesta circumstància torna a plantejar un cert equilibri entre la presència de persones d'ambdós sexes, amb ritus similars.

Un altre jaciment del que coneixem les seues restes humanes és el del Mas del Corral (Alcoi) (Trelis, 1992). En les seues proximitats s'ha localitzat un covatxol amb enterrament múltiple diacrònic, en el qual van ser inhumades persones de diferents edats i sexes. Aquesta situació és diferent a la del poblat, on l'únic enterrament excavat d'adult s'ha identificat com el d'un home. A aquest caldria afegir la presència d'altres dos enterraments d'individus perinatals i la localització, entre les restes de fauna, d'altres restes humanes, preferentment d'infantils.

Al jaciment de la Mola d'Agres va ser excavada la inhumació d'un home vinculat al llenç de la muralla (Martí Bonafé *et alii*, 1996), localització una mica diferent de la resta d'enterraments identificats amb cronologia de l'Edat del Bronze.

Si ens desplaçem cap al nord, les dades disponibles són escasses. Recentment s'han estudiat les restes de la inhumació localitzada a la Muntanya Assolada (Alzira, València) (Fig. 8) la datació de la qual correspon amb una data de 2210-2130 ANE (De Pedro, 2004: 43-44), que hem identificat amb els d'una dona adulta. Associats a aquest jaciment es van publicar els materials procedents d'una cova d'enterrament ocupada per diversos individus de diferents edats, entre els quals, per la diferent robustesa dels ossos llargs, és possible que estiguen representats ambdós sexes.

Fig. 7. Excavació de l'esquelet d'una dona al Cabezo Redondo (Fotografia de M.S. Hernández).

Disposem igualment d'informació sobre altres jaciments valencians on s'ha documentat la presència d'inhumacions en poblat (Cabeço del Navarro, Ontinyent; La Lloma de Betxí, Paterna; i Les Raboses, Albalat dels Tarongers), en tots ells els individus adults inhumats han estat identificats com a homes.

Dins de les coves d'enterrament tenim a la província de València la del Barranc Roig de Sagunt, on s'han identificat unes deu inhumacions, i dues d'elles són de dones (Barrachina *et alii*, 1996).

Igualment creiem de gran rellevància les dades disponibles de la Cova dels Blaus (la Vall d'Uixó, Castelló), un espai on s'ha documentat la presència de nou individus, sis adults o adultes i tres infantils. En aquest jaciment s'han sexuat cinc persones adultes, quatre d'elles dones. El seu minuciós estudi antropològic i paleopatològic ens permet disposar d'una informació poc freqüent en les nostres terres (Polo i Casabó, 2004; Romero *et alii*, 2004).

Per a les fases finals de l'Edat del Bronze no disposem de moltes dades. Cal esmentar la troballa a la Cova d'En Pardo de les restes d'una dona jove, en els quals se n'evidencia la manipulació, amb marques de desarticulació (Chiari *et alii*, 1999). És un cas, de moment, excepcional en el nostre àmbit geogràfic.

Finalment assenyalarem el canvi radical que ocorre en el ritual funerari durant el Bronze Final, almenys en algunes zones, com és l'aparició de la necròpoli de cremació de Les Moreres (González Prats, 2002). Hi destaca la presència de persones d'ambdós sexes i de totes les edats, i hi són més abundants les dones. S'ha subratllat explícitament que el ritual incinerador no ha fet diferenciació ni entre sexes, ni entre edats (Gómez, 2002).

Paleopatologia i dona

Per a comprendre com va ser la vida de les persones disposem, entre altres, de les dades obtingudes a partir de la Paleopatologia. Es calcula que només el 10% de les malalties deixen marca en els ossos, per la qual cosa mai no arribarem a conèixer l'estat de salut de les poblacions del passat d'una manera absoluta. No obstant això, són de gran rellevància les dades que podem obtenir i la possibilitat de fer comparances entre membres d'una mateixa comunitat diferenciant-hi, en la mesura del possible, les malalties patides segons les edats i els sexes. Ja hem explicat les dificultats que trobem a l'hora d'assignar a un o altre sexe els materials exhumats en coves d'enterrament. És per això que són poques les ocasions en què tenim la seguretat, en aquests contextos, que les restes són d'un sexe conegut. Una altra circumstància diferent és quan els enterraments es van realitzar de forma individual, circumstància en què l'adscripció sexual sol ser més fàcil, alhora que disposem del total de l'esquelet per al seu estudi.

És obvi que la patologia més fàcil d'identificar és la d'origen traumàtic. En aquests casos és evident el reconeixement de la relació causa-efecte, fet que les allunyaria dels continguts màgic-religiosos que podrien haver tingut un altre tipus de malalties. Desconeixem quins eren els coneixements sobre com tenir cura i guarir aquestes dolències, però és clara la seua utilització (De Miguel i De Miguel, 2005). En la revisió de materials que s'ha realitzat hem documentat diversos casos de fractures en poblacions prehistòriques. Almenys dues dones exhumades a la Illeta dels Banyets presenten fractures òssies amb total cicatrització de l'os. La primera es localitza en una costella, un fet que hagué de ser freqüent, possiblement com a conseqüència d'una caiguda o d'un traumatisme sobre el costat. La segona és el d'una fractura de Colles (fractura de canell), la causa més freqüent de la qual és una caiguda que obliga a recolzar la mà contra el sòl, i causa aquesta lesió.

Tot i que hi ha evidències de fractures en altres jaciments, el fet de ser coves amb diversos individus ens impedeix determinar si són dones o homes els qui les van patir.

Igualment de causa traumàtica sembla l'erosió localitzada en el parietal esquerre de la dona localitzada en l'esquerda de la Cova de la Sarsa, amb signes clars d'haver iniciat la cicatrització encara que no va arribar a la reparació total de l'os (Fig. 9). Un altre cas és el del crani 14 de la Cova de la Pastora, corresponent a una dona d'uns 15 anys, en la qual s'ha identificat una erosió cranial en el frontal (Campillo, 1978: 269). L'escassetat de les evidències no permet, de moment, fer-ne valoracions en profunditat.

Fig. 8 . Muntanya Assolada, Alzira, València. Excavació de 1989, soterrament dels quadres z/10-11. Foto Axiu SIP.

Un altre aspecte de la malaltia que és molt interessant és el de la identificació de les alteracions que les infeccions deixen en l'esquelet. En el nostre entorn en són pocs els casos identificats, però considerem de gran rellevància els signes de tuberculosi òssia evidenciats en la Cova dels Blaus (la Vall d'Uixó). En aquest espai sepulcral s'han identificat nou individus, sis van morir en edat adulta i tres durant la infància. És poc freqüent que siguin més dones que homes (4/1) els que s'inhumaren en aquest espai sepulcral. Hi destacarem que set dels esquelets mostren signes compatibles amb tuberculosi òssia, quatre dones, un home i dos infantils (Polo i Casabó, 2004). Atés que amb freqüència el motiu del contagi és pel consum de llet i derivats, o el contacte amb animals infectats, cabria plantejar-se si aquest perfil poblacional potser estiga indicant que foren les dones i els infantils els qui amb més freqüència realitzaren treballs de pastoratge, munyiment i elaboració de productes lactis.

Fig. 9. Evidències de traumatisme cranial en la dona exhumada en l'Esquerda de la Sarsa (Bocairent, València).

Més freqüents són les infeccions bucals, amb pèrdues dentals i càries, tot i que no sembla que hi haja diferenciació per sexe.

No són freqüents les malformacions esquelètiques documentades en la bibliografia paleopatològica. A les nostres terres es pot ressenyar la presència d'un cas d'impressió basilar amb platibasília (malformació cranial), en una dona de 15-18 anys, procedent de la Cova de Palanqués (Navarrés, València) (Campillo, 1978: 78-85). Per la nostra banda hem pogut estudiar un cas de síndrome de Kippel-Feil en la dona inhumada a la Muntanya Assolada. Aquesta patolo-

gia, que consisteix en la fusió de dues o més vèrtebres cervicals (Fig. 10), es dona amb més freqüència en dones (Aufderheide i Rodríguez-Martín, 1998: 61), i són una alteració que causaria una diferenciació en l'aspecte extern de qui la va patir. No obstant això, aquesta circumstància no va produir l'exclusió social de la dona, ni va condicionar la seua vida, per tal com va morir en edat adulta, i va ser enterrada d'una manera acurada.

Encara que són molts més els aspectes paleopatològics que podríem tractar, voldríem acabar aquest apartat amb una reflexió sobre aquella patologia que únicament ens concerneix a les dones: l'obstètrica.

És difícil d'imaginar des de la nostra situació actual quines eren les circumstàncies en què es desenvolupava la vida reproductiva en les societats prehistòriques, tot i que encara tenim llocs al nostre planeta on els avanços científics no estan a l'abast de totes.

Pareix clar que la sedentarització va produir un augment de la fecunditat, en reduir-se els temps entre els naixements. Quan una societat és productora, l'accés als aliments és més fàcil i no passa, en general, grans períodes de fam. Tot això permet a la dona tenir una millor disponibilitat procreadora, amb períodes de fertilitat no condicionats per la nutrició.

El creixement poblacional en societats prevacunals s'assoleix a partir de l'augment de la descendentia assegurant-se que, a pesar de les elevades taxes de mortalitat infantil, hi haja un nombre elevat de supervivents. Això comporta que les dones hagueren de tenir un elevat nombre d'embarassos i parts, dels quals difícilment es té constància en el registre arqueològic. Seran la majoria de les vegades els indicadors indirectes els que ens permetran reconèixer aquestes implicacions de la maternitat en la salut de les dones.

En l'actualitat no disposem d'estudis osteoarqueològics suficients en el nostre territori que permeten comparar edats de mort entre dones i homes, per això manquem de la dada bàsica per a fer inferències sobre la major o menor representació de cada sexe entre els grups d'edat. Tenim com a excepció les dades disponibles de la necròpoli de cremació de Les Moreres (Gómez, 2002), on aquest autor realitza alguna reflexió al respecte. Allí hi ha un major nombre de dones (39%) que d'homes (27%) per a població adolescent i adulta. Hi ha una elevada mortalitat infantil amb una significativa representació de nounats, circumstància que l'autor posa en possible relació amb la mortalitat femenina, "seria suggeridor dir que ambdues mortalitats estan relacionades, a causa de les condicions patològiques inherents a la maternitat d'aquella època" (Gómez, 2002: 463).

Exceptuada la necròpoli de Les Moreres, no n'hi ha d'altres amb un nombre significatiu d'enterraments, ni amb estudis osteoarqueològics que ens permeten fer valoracions en aquest sentit.

Una forma indirecta de reconèixer les complicacions dels embarassos és la presència d'individus perinatals presents en contextos funeraris o habitacionals. En alguns casos, com hem estudiat al Cabezo Redondo i al Mas del Corral, la grandària dels ossos excavats està indicant-nos que es tracta de fetus, nascuts algunes setmanes abans del normal (30-32 setmanes al Cabezo Redondo i 29-31 setmanes al Mas del Corral). Que servisca almenys com a exemple dels múltiples riscos que hagueren de córrer aquestes dones, com ara avortaments, gestosis, parts prematurs, hemorràgies i infeccions de qualsevol tipus, que hagueren de comprometre seriosament la seua vida, si no es van convertir en la causa de la seua mort.

Com a cas commovedor i a manera d'exemple recorrerem a una inhumació trobada al jaciment argàric del Cerro de las Viñas (Coy, Lorca, Múrcia). S'hi va localitzar l'enterrament d'una dona en la pel-

Fig. 10. Vèrtebres cervicals d'una dona amb evidències de patir la Síndrome de Kippel-Feil (Muntanya Assolada, Alzira), comparades amb unes altres sense alteracions.

vis de la qual es van identificar les restes d'un fetus. L'excavació minuciosa va permetre reconèixer la postura fetal, i s'hi documentà la presència del prolapse d'un braç, cas arreplegat en una publicació recent (Malgosa *et alii*, 2004) (Fig. 11). Aquesta circumstància ens indica que la dona va morir durant el part, durant el qual el fetus estaria col·locat en una situació transversal, i això provocà que el braç isquerra pel canal del part després del trencament de la membrana amniòtica, i quedara la resta del cos en l'interior. Aquesta circumstància fa impossible un part vaginal, per la qual cosa, després d'un període d'imprecisa durada (podria haver estat de diversos dies), es va produir la mort de la dona, i conseqüentment la de la seua filla o fill.

De moment és l'únic cas conegut per a aquesta època, però segur que hagueren de ser relativament freqüents aquest tipus de morts clarament relacionades amb la funció reproductiva de les dones.

Fig. 11. Dona morta per complicacions durant el part (Cerro de las Viñas, Coy, Lorca, Murcia) (Fotografia de M. M. Ayala), amb dibuix indicatiu del tipus de distòcia identificat.

Inferències sobre les funcions socials de les dones

No és fàcil reconèixer a partir d'una mostra osteoarqueològica tan escassa quines eren les funcions socials de la dona en els diferents moments de la Prehistòria. Aquestes funcions socials són les que fan que les persones formen part d'un determinat gènere, si bé poden ser canviants al llarg del temps. Cal aproximar-se als registres arqueològics amb una mirada estereoscòpica, en la qual s'imbriquen aspectes materials, espacials, productius, etc. A tot això cal sumar l'estudi detallat dels contextos funeraris, no oblidant-nos que les restes humanes allí contingudes són les dels qui van protagonitzar la història en aquell moment. No podem avançar en el camp dels estudis sobre la dona i del seu paper social sense saber si formen o no part rellevant de la comunitat, a partir del reconeixement de la seua presència en els diferents contextos funeraris.

Hem d'obtenir informació de les restes òssies conservades, de les seues edats i estats de salut, els seus marcadors d'activitat, etc., i a partir d'aqueix punt poder realitzar comparances entre sexes. Tenim com a finalitat reconèixer similituds i diferències, tant entre persones d'una mateixa comunitat com entre d'altres cronològicament i/o geogràficament diferents.

Aquest camí ja ha estat encetat (Campillo, 1996; Grauer i Stuard-Macadam, 1998; Izaguirre *et alii*, 2003; Jiménez-Brobeil *et alii*, 2004; Escoriza i Sanahuja, 2005), però fins i tot les conclusions són limitades. Al nostre territori són moltes les restes humanes que encara estan per estudiar i esperem que, a poc a poc, es pugui progressar i obtenir dades que permetran conèixer cada vegada millor les dones i els homes que ens precediren.

Bibliografía

- AUFDERHEIDE, A. C.; RODRÍGUEZ-MARTÍN, C. (1998): *The Cambridge Encyclopedai of Human Pathology*. Cambridge University Press.
- BARRACHINA, A. M.; VIÑALS, J.; SALVADOR, M. (1996): "Estudio de los restos procedentes del enterramiento del Barranc Roig, Sagunto". En Villalain Blanco, D.; Gómez Bellard, C.; Gómez Bellard, F. (eds.), *Actas del II Congreso Nacional de Paleopatología (Valencia, octubre de 1993)*, págs. 389-393.
- CAMPILLO, D. (1978): *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Montblanc-Martín. Barcelona.
- CAMPILLO, D. (1996): "Sexo y paleopatología". *Avances en antropología ecológica y genética. Actas del IX Congreso Español de Antropología Biológica*, págs. 15-25. Saragossa.
- CHIARRI RODRIGO, J.; RODES LLORET, F.; MARTÍ LLORET, J. B. (1999): "Marcas antrópicas y de carnívoros en los restos óseos hallados en las fosas de inhumación del Bronce Final de la Cova d'En Pardo (Planes, Alicante)". En Soler Díaz, J.A.; Ferrer García, C.; González Sampériz, P.; Belmonte Más, D.; López Padilla, J.A.; Iborra Eres, P.; Cloquell Rodrigo, B.; Roca de Togores Muñoz, C.; Chiari Rodrigo, J.; Rodes Lloret, F.; Martí Lloret, J.B. "Uso funerario al final de la Edad del Bronce de la Cova d'En Pardo, Planes, Alicante. Una perspectiva pluridisciplinar". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, págs. 156-164.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2000): *Contribución al estudio osteoarqueológico de la Prehistoria Reciente en las comarcas meridionales valencianas (Colecciones del Museo Arqueológico Provincial de Alicante)*. Memòria de llicenciatura (inèdita). Universitat d'Alacant
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2001): "Inhumaciones argáricas de La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante): aproximación paleopatológica". En: Sánchez Sánchez, J.A. (coord.): *Actas de V Congreso Nacional de Paleopatología (Alcalá la Real, Jaén), 1999*, págs. 9-19.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2003): "Aspectos antropológicos y paleopatológicos de las inhumaciones prehistóricas del Tabayá (Aspe, Alicante)". En: Campo Martín, M. y Robles Rodríguez, F. (eds.). *Actas del VI Congreso Nacional de Paleopatología. ¿Dónde estamos? Pasado, presente y futuro de la Paleopatología*, págs. 263-278.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2004a): "Antropología Física y Paleopatología". En: Torregrosa Giménez, P.; López Seguí, E. (coords.). *La Cova Sant Martí (Agost, Alicante)*. Series Excavaciones Arqueológicas. Memòrias, núm. 3. Alacant, págs. 91-96.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2004b): "Aproximación a las manifestaciones funerarias durante la Edad del Bronce en tierras alicantinas, a través de los restos humanos". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.): *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, págs. 213-225.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. i DE MIGUEL IBÁÑEZ, P. (2005): "Evidencias de Cuidados a través de la patología traumática durante la Prehistoria". En Cañellas Trobat, A. (ed.). *Actas del VII Congreso Nacional de Paleopatología, Mahón, Menorca, 2 al 5 de octubre de 2003*. Universitat de les Illes Balears, págs. 397-402.
- DE PEDRO MICHÓ, M.J. (2004): "La cultura del Bronce Valenciano: consideraciones sobre su cronología y periorización". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, págs. 41-57.
- ESCORIZA MATEU, T.; SANAHUJA YLL, M. E. (2005): "La prehistoria de la autoridad y la relación. Nuevas perspectivas de análisis para las sociedades del pasado". En Sánchez Romero, M. (ed.). *Arqueología y Género*. Universidad de Granada, págs. 109-140.
- GÓMEZ BELLARD, F. (2002): "Estudio antropológico de las cremaciones". En A. González Prats. *La Necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VIII AC)*. III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, págs. 461-469.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2002): *La Necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VIII AC)*. III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios. Universitat d'Alacant.
- GRAUER, A.L.; STUART-MACADAM, P. (1998): *Sex and Gender in Paleopathological perspective*. Cambridge University Press.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (1990): "Un enterramiento argárico en Alicante". *Homenaje a Jerónimo Molina*. Academia Alfonso X el Sabio. Murcia, págs. 87-94.
- IZAGUIRRE, N.; BIZCARRA, N. DE; ALZUALDE, A.; ALONSO, S.; RÚA, C. DE LA. (2003): "Sexo y género en yacimientos históricos". En Aluja, M. P.; Malgosa, A.; Nogués, R.M. (eds.). *Antropología y Biodiversidad*, vol. 1, págs. 285-289.
- JIMÉNEZ BROBEIL, S. A.; AL OUMAOU, I.; ESQUIVEL, J. A. (2004): "Actividad física según sexo en la Cultura Argárica. Una aproximación desde los restos humanos". *Trabajos de Prehistoria*, 62, núm. 2, págs. 141-153.
- JOVER MAESTRE, F. J. Y DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2002): "Peñón de la Zorra y Puntal de los Carniceros (Villena, Alicante): revisión de dos conjuntos de yacimientos campaniformes en el corredor del Vinalopó". *Saguntum*, 32, págs. 59-73.
- JOVER MAESTRE, F. J.; LÓPEZ PADILLA, J. A. (1997): *Arqueología de la muerte. Prácticas funerarias en los límites del El Argar*. Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- MALGOSA, A.; ALESAN, A.; SAFONT, S.; BALLBE, M.; AYALA, M. M. (2004): "A Distoc childbirth in the Spanish Bonze Age". *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, págs. 98-103.

- MARTÍ BONAFÉ, M. A.; GRAU ALMERO, E.; PEÑA SÁNCHEZ, J. L.; SIMÓN GARCÍA, J. L.; CALVO GÁLVEZ, M.; PLASENCIA E.; PALLARÉS, A.; PIQUERAS, F. (1996): "La Mola d'Agres: aportaciones desde una óptica interdisciplinar al estudio de una inhumación individual". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5, pàgs. 67-82.
- PASCUAL BENITO, J. L. 2002. "Incineración parcial en contextos funerarios neolíticos y calcolíticos del Este Peninsular al sur del Xúquer". En Rojo, M. A. Guerra; Kunst, M. (eds.). *Sobre el Significado del Fuego en los Rituales Funerarios del Neolítico*. *Studia Archaeologica* 9, pàgs. 155-189.
- POLO CERDÁ, M.; CASABÓ I BERNARD, J. A. (2004): "Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó-Plana Baixa). Estudio bioantropológico y paleopatológico de los enterramientos de la Edad del Bronce". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (ed.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, pàgs. 147-158.
- ROMERO, A.; POLO CERDÁ, M.; DE JUAN, J. (2004): "Análisis por microscopía electrónica de barrido de la dentición de los individuos de la Cova dels Blaus (Vall d'Uixó, Castellón): Aproximación a la paleodieta a través de la patología y patrón de microestriación dental". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, pàgs. 98-103.
- TORREGROSA GIMÉNEZ, P. (2004): "La datación absoluta". En P. Torregrosa Giménez.; E. López Seguí. (Coords.). *La Cova Sant Martí (Agost, Alicante)*. Series Excavaciones Arqueológicas. Memorias, núm. 3. Alacant, pàgs. 105-107.
- TRELIS MARTÍ, J. (1992): "Excavaciones en el yacimiento de la Edad del Bronce de Mas del Corral (Alcoy-Alicante)". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 1, pàgs. 85-89.